

ՍՄԿՊ կլ և ՍՍՌՄ Միևիտորների Սովետի հղած ողջույնի հետևյալ տողերը, որտեղ արժանի կերպով զնահաավում են հայ ժողովրդի ծառայությունները Հայրենական Մեծ պատերազմում. «Հայրենական պատերազմի ընթացքում հայ ժողովուրդը պատվով կատարեց իր պարտքը Հայրենիքի հանդեպ, Հայ դիմադրողները, Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների գավակների հետ մեկտեղ, անձնագոհ կերպով պաշտպանում էին մեր Հայրենիքի անկախությունը և ազատությունը, Հայաստանի բանվորները, կոլանտնականները և ինտելիգենցիան անդադար բանք էին թափում թշնամուն հաղթելու համար» (էջ 309):

Գրախոսվող աշխատությունը դրական կողմերի հետ մեկտեղ ունի մի շարք թերություններ ու վրիպումներ: Նախ և առաջ պետք է խոսել պարբերացման մասին: Զարմանալի է, թե ինչու ուրվագծերի ավելի պրակը սկսվում է 1935 թվականից: Հայտնի է, որ առաջին հրեղաձայնի ընդգրկում էր 1928—1932 թվականները, իսկ 1933 թվականից մեր ժողովրդի պատմության մեջ սկսվեց նոր շրջան՝ երկրորդ հնգամյակի կատարման համար մղվող պայքարի շրջանը: Ուստի ուրվագծերի ավելի պրակը պետք է ընդգրկեր երկրորդ հնգամյակի ողջ շրջանը (1933—1937), երբ ՍՍՌՄ-ում հիմնականում կառուցվել էր սոցիալիզմը և ընդունվել էր ՍՍՌՄ նոր կոնստիտուցիան և կամ սկսվեր 1938 թվականից:

Գիրքը բավական ծանրաբեռնված է թվական տվյալներով, հատկապես դա վերաբերում է 68, 71, 77 էջերին: 35-րդ էջի տողատակի ծանոթագրությունում, խոսելով Հայաստանում թեթև, ունդի և անաստալին արդյունաբերության ժողովրդական սեկտորի մասին, որպես արխիվային աղբյուր հիշատակվում է «ՀԹԿԼ, Գ. 3316, ց. 29, դ. 3, էջ 22»: Անհասկանալի է, թե ո՞ր «ՀԹԿԼ»-ն նկատի ունեն հե-

ղինակները, քանի որ չորսքանչյուր ուսպութիկա ունի Հոկտեմբերյան ռեյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության Պետական կենտրոնական արխիվ: Եթե նա նկատի ունի Հայկական ՍՍՌ ՀԹԿԼ-ն, ապա այնտեղ ֆոնդերի քանակը 600-ից ավելի չէ, ուստի № 3316 ֆոնդ լինել չի կարող: Ենպես հեղինակները, այնպես էլ խմբագիրները չեն նկատել 310 էջում թույլ տրված սաշխարհում, որտեղ նշված է՝ «Հայկական ՍՍՌ-ն երրորդ հնգամյակի նախապատրաստման տարիներին (1938—1941)»: Հայկաժողով պետք է լինե՞ր՝ «Հայկական ՍՍՌ-ն նախապատրաստման տարիներին (1938—1941)»: 261 էջի տողատակի ծանոթագրությունում սխալ է թույլ տրված. «Պրավդա», մարտի 10, 1944 թ.: փոխարեն պետք է լինե՞ր՝ «Պրավդա», 24 հուլիսի, 1944 թ.: Մեր կարծիքով, թերի է դրել 8-րդ գլուխը, որի վերջում բացակայում են ընդարձակ ընդհանրացումներն ու եզրակացությունները:

Թերություն է և այն, որ գրքում բերվում են մի շարք հանրահայտ փաստեր այլ հեղինակների աշխատություններից, բայց աղբյուրները չեն նշվում: Ընդհանրապես ցանկալի էր դիրքը յուրյնի առաջարկում, որտեղ կարելի էր տալ շարադրված թեմայի վերաբերյալ գրականություն համառոտ տեսությունը: Իսկ անվիճելիորեն կրթարժույթների աշխատանքի գիտական արժեքը:

Բավարար չի կարելի համարել նաև գրքի գիտատեղեկատու ապարատը. նա չունի անվանական, առարկայական-թեմատիկ և աշխարհագրական ցանկեր, իսկ գրանց անհրաժեշտ են գիտական հրատարակության համար:

Գիրքն ընդհանուր առմամբ օգտակար է ինչպես գիտական հասարակությանը, այնպես էլ բնակչությանը յայն շրջանների համար:

Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Լ. Հ. ԱՐԲԱՆՈՎՅԱՆ, Հայաստանում՝ մարքսիզմի տարածման պատմությունից. Մարքսիզմ-լենինիզմի մի քանի հարցերը հայ բուլշևիկյան մամուլում: Հայկական ՍՍՌ Իրավաբանության ակադեմիայի Հրատարակչություն, Երևան, 1959, 230 էջ, գինը 8 ու:

Մարքսիզմի՝ պրոլետարիատի ազատագրական պայքարի մեծ ուսմունքի, տարածումն առնելիս երկրի կյանքում քաղաքական ու գաղափարական մեծագույն իրադարձություն է: Պատմությունից հայտնի է, որ այս կամ այն դասակարգի գաղափարախոսների կողմից մշակված ուսմունքները անցնում են մի երկրից

մյուսը և համապատասխան փոփոխություններով ծառայում տարբեր երկրների սոցիալական ուժերին: Բայց պատմությանը հայտնի չէ ուրիշ ոչ մի ուսմունք, որն ունենար այնպիսի սարածում բուլշևիզմի աշխարհում, ձեռք բերեր այնպիսի ազդեցություն տարբեր ժողովուրդների գաղափարական կյանքի և հասարակական շարժ-

ման վրա, համախմբեր իր գրողի տակ ժողովրդի աշխատի հոծ զանգվածներ, ինչպես մարքսիզմը: Եվ դա բնական է. մարքսիզմը խորապես ինտերնացիոնալիստական ուսմունք է, որն արտահայտում է բոլոր երկրների պրոլետարիատի և ամբողջ աշխատավոր ժողովրդի շահերը, լուսավորում է ազատագրական պայքարի ուղին ու հեռանկարը, պրոլետարիատի շուրջը համախմբում բոլոր առաջադեմ ուժերը մարդկության պայծառ ապագայի համար մղվող պայքարում: Եվ ամենուրեք, ուր հասարակական կյանքում ստեղծվում են պայմաններ սոցիալիստական շարժման համար, ուր պրոլետարիատը հանդես է գալիս որպես պայքարի առաջամարտիկ, իր տարածումն է գտնում մարքսիզմը, միանում տվյալ երկրի բանվորական շարժման հետ, ընդ որում յուրաքանչյուր երկրում այդ միացումը տեղի է ունենում յուրահատուկ պատմական պայմաններում ու յուրահատուկ կերպով:

Վ. Ի. Լենինը ցույց է տվել, թե ինչ հանգամանքների, դժվարությունների ու յուրահատկությունների հետ էր կապված մարքսիզմի տարածումը Ռուսաստանում, այն երկրում, ուր ռեյոլյուցիոն այդ մեծ ուսմունքը ոչ միայն յուրացվեց հասարակական առաջադեմ ուժերի կողմից, այլև գտավ իր հետագա խոր զարգացումն ու հարստացումը և առաջին անգամ, շնորհիվ հաղթանակած սոցիալիստական ռեյոլյուցիայի, դարձավ տիրապետող գաղափարախոսություն: «Մոտ կես դարի ընթացքում,— դրել է Վ. Ի. Լենինը,— անցյալ դարի մոտավորապես 40-ականից մինչև 90-ական թվականները, Ռուսաստանում առաջադեմ միտքը, շտեմնված վայրենի ու ռեակցիոն ցարիզմի ճնշման տակ, ազահույթամբ որոնում էր ռեյոլյուցիոն ճիշտ թեորիա, զարմանալի քանասիրությամբ և խնամքով հետևելով Եվրոպայի ու Ամերիկայի ամեն տեսակ և յուրաքանչյուր «վերջին խոսքին» այդ բնագավառում: Մարքսիզմը, որպես միակ ճիշտ ռեյոլյուցիոն թեորիա, Ռուսաստանն իսկապես որ ձեռք է բերել շարժառնվել, անյուր տանջանքների ու զոհերի, շտեմնված ռեյոլյուցիոն հերոսության, անհավատալի ևռանդի ու անձնվեր որոնումների, ուսման, պրակտիկայում փորձելու, հիասթափումների, ստուգման, Եվրոպայի փորձի զուգադրման կենդարյան պատմությամբ» (Նրկեր, հատ. 31, էջ 10—11): Այս տողերի մեջ ամփոփված է Ռուսաստանի ռեյոլյուցիոն մտքի պատմության մի ամբողջ ժամանակաշրջան, որի առաջնորդ կազմում էր ռեյոլյուցիոն ճիշտ տեսության որոնումը և որի արդյունքը այդպիսի տեսություն էր:

Հայաստանում մարքսիզմի տարածումը ճիշտ հասկանալու, ուսումնասիրելու ու պարզաբանելու համար լենինյան այս մտքերն ունեն սկզբունքային նշանակություն ոչ միայն այն պատճառով, որ ամեն մի երկրում մարքսիզմի տարածումը բնութագրվում է որոշակի ընդհանուր նախադրյալներով ու գծերով, այլև այն պատճառով, որ Հայաստանում մարքսիզմի տարածումը անմիջականորեն ու օրգանապես կապված է եղել նրա տարածման հետ Ռուսաստանում, որ մարքսիզմի իսկական կրողները, տարածողները և կենսագործողները Հայաստանում գործել են Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների միասնական ռեյոլյուցիոն շարժման բովում, բոլշևիկյան պարտիալի շարքերում, նրա հանճարեղ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ:

Հայաստանում մարքսիզմի տարածման ուսումնասիրությունն սկսված է վաղուց, և այդ բնագավառում զգալի աշխատանք է կատարված: Բազմաթիվ գրքերում ու հոդվածներում քննարկված են պատմական այդ իրադարձությունների կարևորագույն մոմենտները, մարքսիստական գրականության հայերեն թարգմանությունների հանգամանքները, ռեյոլյուցիոն խրմբակների, հայ ակադեմիկոս ռեյոլյուցիոն գործիչների գերը և, որ գլխավորն է, բոլշևիկյան պարտիալի Գործունեությունը այդ բնագավառում: Սակայն Հայաստանում մարքսիզմի տարածման հանգամանալից լուսաբանությունը, որը պատմաբաններից, փիլիսոփաներից, տնտեսագետներից համառ աշխատանք ու քրտնաջան հետազոտություններ է պահանջում, դեռևս սպասում է իր իրականացմանը: Ուստի այդ բնագավառում ամեն մի նոր հետազոտություն և ամեն մի լուրջ քայլ արժանի է ուշադրության և խրախուսանքի: Այդ տեսակետից ողջունելի է և Լ. Հ. Աբրահամյանի սույն աշխատության հրատարակումը:

Աշխատության նպատակի և ուսումնասիրության սահմանների վերաբերյալ գրքի «Առաջաբանում» ասված է. «Հեղինակը հավակնություն չունի սպառիչ կերպով լուսաբանելու Հայաստանում մարքսիզմ-լենինիզմի տարածման հարցը: Մեր ուսումնասիրության առարկան գիտական սոցիալիզմի գաղափարների պատմությունը չէ, այլ այն, թե այդ պրոցեսում ինչպես էին բացատրվում, պարզաբանվում և մշակվում տեսական պրոբլեմները: Ըստ որում այդ պրոբլեմների ամբողջությունից այստեղ առանձնացված են երկու առավել կարևորները՝ ռեյոլյուցիայի և ազգային հարցերը: Բացի դրանից գիրքն ունի հատուկ գլուխ՝ «Մարքսիզմի տարածման նախադրյալները», որտեղ համառո-

տակի ուրվագծված են Հայաստանում պրոլետարական դադափարների տարածման տնտեսական, քաղաքական ու գաղափարական նախադրյալները (էջ 6, 7): Հետևաբար աշխատությունը, թեև նպատակ չի դնում հետազոտելու մարքսիզմի տարածման պատմությունն ամբողջապես, բայց ընդգրկում է շատ կարևոր բնագավառ՝ գիտական սոցիալիզմի մի քանի պրոբլեմների պաշտպանումն ու մշակումը բոլշևիկյան մամուլում (և դա, իհարկե, չնայած հեղինակի վերապահությանը, գիտական սոցիալիզմի գաղափարների պատմությանն է վերաբերում):

«Մարքսիզմի տարածման նախադրյալները» գլխում հեղինակը համառոտակի շարադրում է կապիտալիստական հարաբերությունների կազմավորման պրոցեսը Հայաստանում և ցույց է տալիս դրա հետևանքները: Ճիշտ է վարվում հեղինակը այդ պրոցեսը դիտելով որպես Ռուսաստանում և Անդրկովկասում կապիտալիզմի զարգացման մի օղակ: «Հայաստանում գյուղացիության քայքայումն ու արտադնացությունը տնայտի տեմպերով էին զարգանում,— գրում է հեղինակը,— որ տեղական արդյունաբերությունը չէր կարողանում կլանել քաղաքում վաստակ որոնող ամբողջ մասսային: Այդ պատճառով էլ Հայաստանի գյուղացիությունը աշխատանք էր փնտրում Անդրկովկասի խոշոր կենտրոններում՝ Բաքվում, Քիֆլիսում, Բաթումում» (էջ 17): Այս հանգամանքը տվյալ թեմայի կապակցությամբ կարևոր է այն տեսակետից, որ մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում չի կարելի քննարկել լինելով միայն նրանից, թե ի՞նչ էր արված բուն Հայաստանի տերիտորիայում, որովհետև հայ բանվորների մի ստվար խավ գտնվում էր Հայաստանից դուրս, մյուս ազգերի բանվորների հետ մեկտեղ մասնակցում էր ռևոլյուցիոն շարժմանը և նրանց հետ միասին էր յուրացնում ու կենսագործում մարքսիստական ուսմունքը:

Ընդգծելով, որ մարքսիզմի տարածման ռեալ նախադրյալը բանվորական շարժումն է, հեղինակը կանգ է առնում նաև մարքսիզմի տարածման այսպես կոչված նախապատմության վրա: Նա ցույց է տալիս, որ հայ հասարակական մտքի տարբեր հոսանքները, պահպանողական ու լիբերալ մամուլը Հայաստանում կապիտալիզմի զարգացման կապակցությամբ քննարկում էին այնպիսի պրոբլեմներ, որոնք մարքսիստական ուսմունքի մեջ էական տեղ են զբաղում, և այսպես թե այնպես իրենց վերաբերմունքն էին ցույց տալիս այդ պրոբլեմների (հարկապես տնտեսադիտական հարցերի) մարքսիստական լուծմանը: Հայաստանում «կապիտալիզմի բախտ» և նման այլ հարցերի

դնելն արդեն իսկ ուներ կարևոր նշանակություն, բայց, ինչպես նշում է հեղինակը, դրանք չէին կարող գիտական լուծում ստանալ այդ հոսանքներից և ոչ մեկի կողմից, որովհետև վերջիններս արտահայտում էին իրենց ծնող դասակարգերի նեղ շահերը և չափում էին մարքսիզմը հարմարեցնել իրենց նպատակներին:

Գնահատելով հնչական պարտիայի որոշ գործիչների դրական դերը մարքսիստական մի քանի աշխատություններ թարգմանելու և հրատարակելու գործում, հեղինակը միաժամանակ ընդգծում է, որ մարքսիզմի դրույթները խոր հակասություն մեջ էին այդ պարտիայի պրակտիկ ու գաղափարական գործունեության հետ ու այդ պարտիայի պառակտման պատճառներից մեկը եղան: Հեղինակը ճիշտ է բացատրում հայ բուրժուազիայի գաղափարական կոլոլյուցիան: Քանի զեռ բանվորական շարժումը վտանգավոր չէր բուրժուազիայի և մյուս շահագործող դասակարգերի համար, զրանց գաղափարախոսները կարող էին զբաղվել և զբաղվում էին կապիտալիզմի քննադատությամբ, խոսելով նրա «անցանկալի հետևանքների» մասին, քննարկելով բանվորական հարցը և անգամ հետաքրքրվելով մարքսիզմով: Գործն այլ բնթացք է ստանում, երբ բանվորական շարժումը ստանում է ինքնուրույն բնույթ, և հանդես են գալիս մարքսիզմի իսկական կրողները: «Հայ բուրժուազիան,— գրում է հեղինակը,— հրաժարվեց հայ դեմոկրատական մտքի նվաճումներից և դրական ավանդ շմտքեց նոր ժամանակների պրոբլեմների ըմբռնման մեջ, երբ ֆեոդալների ու կղերականների ղեմ մղվող պայքարը երկրորդ պլանն անցավ» (էջ 26):

Աշխատության մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձվում այն հանգամանքին, որ Հայաստանում մարքսիզմի տարածումն սկսվեց հայ ժողովրդի ազգային մասնատվածության ու ազգային ճնշման պայմաններում: Այդ կապակցությամբ ցույց է տրվում, որ հայ բուրժուազիան, «ազգի վրկություն» ֆրազի տակ ծածկելով իր դեմքն ու սեփական շահերը, իրականում ձգտում էր ազատել օտար կապիտալի մրցակցությունից, հատուկ տեղ տալով այդ տեսակետից Արևմտահայաստանին: Այստեղից էլ բխում էր նրա վերաբերմունքը ռուսական ցարիզմի նվաճողական քաղաքականության նկատմամբ: Հայ բուրժուազիան ոչինչ չուներ այդ քաղաքականության դեմ,— գրել է Գահուրյանը: Արևմտահայաստանի նվաճելու դեպքում նրա առաջ կրացվեր նոր ասպարեզ անսահման շահագործման համար, իսկ անհաջողության դեպքում նա համենայն դեպս հույս ուներ, որ կշահի ռուսական կառավարության

սիրտը և կվայելի նրա հովանավորությունը կոմկաստում: Իրանից էր եկում հայ բուրժուազիայի պարտիան՝ զաշնակցությունը իր նացիոնալիստական քարոզներով և ավանտյուրիստական գործունեությամբ: Այդ պարտիան ջանում էր հայ աշխատավորներին թույլ չտալ մասնակցելու Ռուսաստանում ծավալվող ռևոլյուցիոն պայքարին և նրանց մեկուսացնել հարևան ժողովուրդների ռևոլյուցիոն շարժումից և ներկրվելիս: Հեղինակն ընդգծում է զաշնակցության ազգայնամոլական քարոզների վնասակարությունը հատկապես այն տեսակետից, որ ռևոլյուցիոն շարժման կենտրոնը XIX դարի վերջերին փոխադրվել էր Ռուսաստան, իսկ պրոլետարիատի պայքարը դարձել էր Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների կյանքի ձեռնարկը: Նրանց սոցիալական ու ազգային ազատագրման միակ հուսալի երաշխիքը (էջ 39—40): Դաշնակցության գաղափարախոսությունը և ամբողջ գործունեությունը, որ շարիք դարձավ ողջ հայ մարտիչի համար, ուղղված էին հայ բանվորների ինքնագիտակցության զարգացման, մարքսիզմի տարածման և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի դեմ: Մարքսիզմը Հայաստանում տարածվել, ամրապնդվել և անհաղթահարելի գաղափարական ուժ է դարձել ռևոլյուցիոն գաղափարախոսության, հատկապես զաշնակցության, գաղափարախոսության դեմ մղված պայքարում:

Քննարկվող աշխատության մեջ ցույց է տրվում, որ բանվորական շարժման հիման վրա առաջացան առաջին մարքսիստական խմբակներն ու կազմակերպությունները հայ բանվորների շրջանում և բուն Հայաստանի տերիտորիայում: Հեղինակն ընդգծում է ակնավոր մարքսիստ ու բոցաշունչ ռևոլյուցիոններ Ստ. Շահումյանի գերը մարքսիզմի տարածման և հաստատման գործում: Այդ բնագավառի համարյա բոլոր ձեռնարկումների նախաձեռնողն ու կառավարիչը Շահումյանն էր: «Նրա աշխատությունները, որոնք գրված են մարքսիստական տեսության ու հայկական իրականության առանձնահատկությունների խոր իմացությամբ, մտնում են հայերեն լեզվով ստեղծված սոցիալիստական գրականության ռսկե ֆոնդի մեջ: Ստ. Շահումյանը, հայ աշխատավորների շրջանում աշխատող ռևոլյուցիոններների և հրապարակախոսների պլադայի հետ միասին, հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ նոր, մարքսիստական (տալի հիմքը դրեց)» (էջ 54):

Աշխատության մեջ փաստական տվյալներ են բերվում, թե ինչպես մեր գաղի սկզբում տարեցտարի ծավալվում է մարքսիստական գաղափարների պրոպագանդան, ինչպես լենինյան իսկրայական կազմակերպությունների կողմից

զեկավարվող ռևոլյուցիոն աշխատանքը ավելի ու ավելի ինտերնացիոնալիստական բնույթ է ստանում: Գրքում տրվում է հայ սոցիալ-դեմոկրատների «Մանիֆեստի» նշանակությունը, նրա գնահատականը Լենինի կողմից: Հեղինակը հետազոտելով մարքսիզմի գաղափարների տարածման պրոցեսը, կարևոր հետևություններ է անում այն մասին, որ դա դառնում է ոչ թե միայնակ անձնավորությունների կամ առանձին խմբակների, այլ պարտիայի, նրա ինտերնացիոնալիստական կազմակերպությունների գործը: Մարքսիզմի գաղափարները Հայաստանում պարզապես չէին տարածվում իսկապես ռևոլյուցիոն աշխատանքի տեսական հիմքը, հասարակության ռևոլյուցիոն վերափոխման անփոխարինելի զենքը, ռևոլյուցիոն պայքարի մարտական ծրագիրը:

«Ռևոլյուցիայի պրոբլեմները» գլխում հեղինակը հենվելով հատկապես հայ բոլշևիկյան մամուլի («Կայծ», «Նոր խոսք», «Կոչ», «Որեր» և այլն) նյութերի վրա, ցույց է տալիս, որ ռևոլյուցիոն պայքարի ծավալմանը զուգընթաց, հատկապես 1905—1907 թթ. ռևոլյուցիայի տարիներին, Հայաստանում մարքսիզմի գաղափարները խոր տարածում են դնում: Ռևոլյուցիայի տարիներին բնականաբար առաջին պլանի վրա է մղվում մարքսիստական ուսմունքը ռևոլյուցիայի մասին: Հետազոտելով հայ բոլշևիկյան մամուլում հրապարակված հարուստ նյութը ռևոլյուցիայի մասին, հեղինակը նախ ցույց է տալիս, որ այդ պրոբլեմը քննարկվում էր տեսական լայն առումով և երկրորդ, անմիջական պրակտիկ ռևոլյուցիոն գործունեության հետ շաղկապված: Հայ մարքսիստների, հատկապես Ստ. Շահումյանի հոգովաձեռնում ու աշխատություններում ռևոլյուցիայի պրոբլեմների վերլուծությունը խարսխված էր մարքսիստական փիլիսոփայության արմատական գրոյթների, հասարակության զարգացման օրինաչափության գաղափարների վրա: Հեղինակը շարադրում է Ստ. Շահումյանի «Գասարակները ժամանակակից եվրոպական հասարակության մեջ», «Էվոլյուցիոնիզմը ու ռևոլյուցիոնիզմը հասարակական գիտության մեջ» աշխատությունների հիմնական գաղափարները, տալիս նրանց գնահատականը՝ որպես մարքսիստական ուսմունքի ստեղծագործական պրոպագանդայի օրինակներ, և ներկրվելու պայմաններում պրոլետարիատի շարժման ձեռք բերած գաղափարական պայքարի բարձր տեսական աստիճանի արտահայտություն, լենինյանների պրակտիկ ու տեսական գործունեության խոր միասնության արտահայտություն (էջ 114): Գրքում լայնորեն օգտագործված են

Ս. Սպանդարյանի, Ս. Կասյանի այն հոգվածները, որոնք վերաբերում են տվյալ թեմային:

Հայաստանում մարքսիզմի տարածումը համարելով այն ժամանակաշրջանին, երբ ռևոլյուցիոն շարժումների կենտրոնը տեղափոխվել էր Ռուսաստան, որը դարձավ լենինիզմի հայրենիքը: Հայ մարքսիստները տարածելով մարքսիզմը Հայաստանում, լուսարանում, պրոպագանդում և կենսագործում էին դրանք՝ ելնելով լենինի հանձարեղ աշխատություններից, հենվելով նրա մշակած այն դրույթների վրա, որոնց մեջ խորապես ամփոփվում և ընդհանրացվում էր ռուսական և միջազգային ռևոլյուցիոն շարժմաննոր փորձը, զարգացվում էր ռևոլյուցիայի մարքսիստական ուսմունքը, ջախջախիչ բնագաղափարային ենթարկվում հակամարքսիստական ու ռեդիկալիստական կոնցեպցիաներն ու դադարափարները: Գրախոսվող աշխատության մեջ այս ամենը իր արտացոլումն է գտնում, ինչպես և ցույց է տրվում, թե ինչպիսի ուշադրությամբ էր լենինը հետևում մարքսիզմի տարածմանը Անգլիայում, մարքսիստական գրականության թարգմանությանը Անգլիայում, ժողովուրդների լեզուներով և այլն: Բայց ցանկալի էր, որ հեղինակն ավելի խոր ընդհանրացումներ կատարեր և ավելի հստակ բնութագրեր մարքսիզմի զարգացման լենինյան էությանը տվյալ թեմայի կապակցությամբ՝ տեքստում և ամփոփիչ բաժնում, ինչպես և ցույց տար հայ ականավոր մարքսիստների գաղափարական ու պրակտիկ գործունեության նշանակությունը ոչ միայն Հայաստանի, այլև համառուսաստանյան ռևոլյուցիոն շարժման համար:

«Ազգային հարցը» գլխում հեղինակը ընդգծում է այդ հարցի կարևորությունը տվյալ թեմայի կապակցությամբ: «Քանի որ,— դրում է նա,— հայկական միջավայրում մարքսիզմի տարածման և ռևոլյուցիոն շարժման ծավալման գլխավոր խոչընդոտը նացիոնալիզմն էր, ազգային հարցի վերաբերյալ քաղաքական պայքարն ստանում էր հատուկ սրություն, ընդ որում այդ բնագավառում տեսական պրոբլեմների այս կամ այն լուծումը անմիջականորեն կապված էր ազգային հարցում պրակտիկ քաղաքական գծի հետ» (էջ 163): Հեղինակը ըստ արժանվույցի գնահատում է հայ ականավոր մարքսիստների ծառայությունը ազգային հարցի լուծման ու լուսարանման գործում և նրանց պրակտիկ գործունեությունը հայ ժողովրդի մեջ ինտերնացիոնալիզմի գաղափարների սերմանման ու ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման գործում: Աշխատության մեջ մեծ տեղ է տրված այն պայքարին, որ մղել են հայ կոմունիստները նացիոնալիստական ուսմունքների ու նրանց իդեալիստական ու մետաֆիզիկական

հիմունքների դեմ: Հեղինակն ընդգծում է, որ միայն պրոլետարական աշխարհայացքի ներկայացուցիչների կատարած հսկայական աշխատանքի հետևանքով հնարավոր դարձավ ըստ արժանվույցի գնահատել հայ ժողովրդի վիթխարի կուլտուրական ժառանգությունը, վեր հանել հայ գրականության, արվեստի, հասարակական մտքի մեջ եղած դեմոկրատական տրագիգիաները, որոնք անհրաժեշտ նախադրյալ են սոցիալիստական կուլտուրայի ստեղծման ու հաստատման համար: Մարքսիզմ-լենինիզմի տարածումը Հայաստանում նախորդեց հայ ժողովրդի փրկությանը սոցիալական ու ազգային տառապանքներից ու ֆիզիկական բնաջնջումից:

Փնտրելով աշխատությունը գերծ չէ թերություններից: Կանգ չառնելով ոչ ևս կան բացերի վրա, նշենք, որ հեղինակը փորձ չի անում գնահատելու այն գրականությունը, որն այս կամ այն չափով կամ անմիջապես վերաբերում է տվյալ թեմային: Մինչդեռ դա շատ կարևոր խնդիր է: Խրախուսելի է, որ հեղինակը հաճախ վկայակոչում ու հիշատակում է այն աղբյուրները, որոնք առնչվում են տվյալ թեմայի հետ, և նշում է, թե ի՞նչ հարցեր են այնտեղ պարզաբանվում կամ արծարծվում: Բայց, զժախտարար, հեղինակը համարյա ցույց չի տալիս իր վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Բերենք մի օրինակ: 45-րդ էջի ծանոթագրության մեջ ասվում է, որ «Հայ բանվոր ռևոլյուցիոններների ասոցիացիայի» վերաբերմամբ եղել են և կան տարբեր տեսակետներ և որ ինքը հիմնականում հենվել է պատմաբան Վ. Ավետիսյանի ուսումնասիրության վրա, Բայց հեղինակը ցույց չի տալիս, թե ուրիշ ի՞նչ տեսակետներ կան և որոնք են դրանց սխալները: Իսկ դա անհրաժեշտ էր հենց տվյալ թեմայի կապակցությամբ:

Գրքում կան որոշ դրույթներ, որոնք առարկություն են հարուցում: Հիշատակենք մի քանիսը: «Հայ ժողովուրդը, որը դեռ ոչ հեռավոր անցյալում ապրում էր ֆիզիկական բնաջնջման մշտական վտանգի տակ, Ռուսաստանին միացվելուց հետո մի քանի տասնամյակի ընթացքում ազատվեց իր նախկին «հոգևոր հայրերի»՝ կղերա-ֆեոդալական շրջանների գաղափարական հեղեմոնիայից» (էջ 10): Սա չափազանցություն է, Հանրահայտ է ռուս առաջավոր կուլտուրայի դերը հայ կուլտուրայի զարգացման համար, ինչպես և Հայաստանի՝ Ռուսաստանի հետ միանալու դրական արդյունքը: Բայց այն ժամանակ Ռուսաստանում տիրապետող ֆեոդալական իդեոլոգիայի պայմաններում հնարավոր չէր հայ ժողովրդի ազատվելը ոչ իր և ոչ էլ օտար տիրակալների ղեկավարող գաղափարների տիրապետությունից: Մի և մի ատիթով հեղինակը գրում է. «XIX դարի

վերջը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ նշանավորեց բուրժուական գաղափարախոսության վախճանի սկիզբը» (էջ 44)։ Սա նույնպես չափազանցություն է. XIX դարի վերջին դեռևս մարքսիզմը նոր էր մուտք գործում Հայաստան, իսկ ուրիշ ոչ մի գաղափարախոսություն չէր կարող նշանավորել բուրժուական գաղափարախոսության «վախճանի սկիզբը», ընդ որում քանի բուրժուազիան իշխանության գլուխ է կանգնած, նրա հայացքները հասարակության մեջ մնում են տիրապետող։

«Առաջին ռեուլյուցիայի տարիներին,— ասված է 117 էջում,— ռեֆորմիստական տրամադրությունները որոշ տարածում գտան սոցիալ-դեմոկրատական շրջաններում՝ Պետական Դումայի հրավիրման կապակցությամբ, որն առաջ բերեց սյառամենտական և կոնստիտուցիոն պատրանքներ»։ Այստեղ սոցիալ-դեմոկրատական շրջանները հասկացությունն անորոշ է. չէ՞ որ այդ «շրջաններում» էին նաև մենշևիկները, որոնց մեջ ռեֆորմիստական տրամադրությունները ոչ թե «որոշ տարածում գտան», այլ վաղուց էին տարածում գտել ամենալայն շահերով։

Հեղինակը հստակ չի սահմանում հայ պահպանողական և լիբերալ ուղղությունների ու

մամուլի տարբերություններն ու նման գծերը։ 21-րդ էջի ծանոթագրության մեջ նա նշում է, որ «պահպանողական ուղղություն» տերմինը և առհասարակ հայ գաղափարական հոսանքների հարցը հատուկ ուսումնասիրության կարիք ունի։ Դա կասկածից դուրս է, բայց ցանկալի էր, որ հեղինակը ավելի պարզորոշ արտահայտեր իր կարծիքը տվյալ հարցի կապակցությամբ, մանավանդ, որ այդ ուղղությունների տարբերության հարցը ինքր մասնակիորեն շոշափում է։

Լ. Աբրահամյանի «Հայաստանում մարքսիզմի տարածման պատմությունից» աշխատությունը ուշադրավ և արժեքավոր դործ է։ Նա պարունակում է փաստական հարուստ նյութ. կարևոր ամփոփումներ ու ընդհանրացումներ, որոնցից հատկապես կարելի է ընդգծել այն գրույթը, որ մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, ինչպես և ամենուր, ռեուլյուցիա էր փխխոսիլայական և հասարակական բաղադրական մտքի մեջ, որի համար օրյակտիվ նախապայմաններ էին ստեղծվել և որը իր անփոխարինելի դերը կատարեց, որպես ռեուլյուցիոն պայքարի ուղեցույց ու ծրագիր։

Ա. Հ.

Ա. Հ. ԱՎԴԱԼԵԳՅԱՆ, Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801—1917), Հայպետհրատ, 1959, 442 էջ, գինը 6 ռ. 60 կ.:

Հեղինակը բարեխղճությամբ հավաքել է բազմաթիվ արխիվային, տակավին չհրատարակված նյութեր՝ պատկերելու համար մեր ժողովրդի կյանքի մտափի անցյալը։ Նրան հիմնականում հաջողվել է բավական հանգամանորեն տրվող մեկ XIX դարի և XX դարի առաջին տասնամյակի Արևելյան Հայաստանի հողային հարաբերությունների պատկերը։

Առաջին կական հարցը, որ զբաղեցնում է հեղինակին, այն է, թե ինչ ընդհանուր պատկեր ունի մեր երկրի բնակչությունը Ռուսաստանի հետ միանալու նախօրյակին և միանալուց անմիջապես հետո։

Ըստ կամերալ ցուցակագրություններից բաղած տվյալների, Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը ունեցող գյուղերի թիվը կազմում էր 857, մինչդեռ գաղթականներով բնակեցված ավերակ գյուղերի թիվը կազմում էր 199, ընդ որում շատ ավերակ գյուղեր դեռ բնակեցված չէին։ Ռուսաստանի հետ միանալու նախօրյակին

մեր երկրի գյուղերի առնվազն 25—30% -ը խաղաղ անմարդաբնակ ավերակների էր վերածվել։

Ռուսաստանի հետ միանալու նախօրյակին Հայկական Մարզի հայ բնակչությունը կազմում էր ընդհանուր բնակչության 20,8% -ը միայն։ «Մի շարք մահալներում սյարակական տիրապետության վերջին շրջանում հայ բնակչությունը համարյա չէր մնացել» (էջ 15)։ «Պատերազմների, բռնի գաղթեցումների, գերեվարությունների, կյանքի և գույքի անապահովության և ակամա արտագաղթի հետևանքով ահագին թվով գյուղեր ավերակների էին վերածվել, հայ բնակչության թիվը ահռելի չափերով նվազել էր» (11)։ Ամբողջ Արևելյան Հայաստանում հացի տեսակարար կշիռը կազմում էր ընդամենը 33,8% :

Այնուհետև հեղինակը, մանրամասն վիճակագրական տեղեկություններ բերելով, ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանի հետ միանալու առա-